

Bánóczy Eszter, Kabai Imre és Kovássy Katalin

A „KÖRTE”

*„Az osztály fogalma sohasem maradt
hosszú időn át ártatlan fogalom... mindig
kialakult sajátos robbanékonysága.”*

(Dahrendorf 2004: 110)

Bevezető

A fenti Dahrendorf idézetnek különös aktualitása van az utóbbi időkben – köszönhetően a BBC 2013-as nagyszabású kísérletének és az ehhez kapcsolódó magyar „Osztálylétszám 2014” kutatásnak.¹ Ez utóbbi szinte „berobbant” a június 12-ei közzététele után a magyar köztudatba. Napokig több online és nyomtatott orgánus címlapján szerepeltek a kutatók egyes megállapításai, a „Körte” régen látott heves vitákat ébresztett a szélesebb közvéleményben.² Számunkra elsősorban az eredeti BBC kutatás és annak – szokatlanul heves, néhol indulatos – szakmai vitája³ bír különös jelentőséggel, hiszen a fentiekben említett rétegződés-kutatási modellek elméleti és módszertani alapkérdéseihez kapcsolódik. Már-már emlékeztet bennünket a Davis és Moore versus Tumin „csörtére” 1953-ból!⁴

Az alábbiakban először ismertetjük a BBC kutatásainak fontosabb megállapításait, ezt követően sorra vesszük az említett kritikai megjegyzéseket, majd a magyar „Körte” egyes jellegzetességeit ismertetjük – kitérve olyan stratifikációs kérdésekre is, amelyek kimaradtak az idézett szakmai vitákból.

¹ Lásd erről: Róbert 2014.

² A teljesség igénye nélkül, nyomtatott sajtó: Népszabadság (2014. 06. 13.), Vasárnapi Hírek (2014. 06. 22.); internetes hírportálok: ADÓZÓNA HU (2014. 06. 12.), Hajdú Online (2014. 06. 23.), HETEK HU (2014. 06. 20.), HR Portál HU (2014. 06. 16.), MAS-EDU HU (2014. 06. 18.), NAPI HU (2014. 06. 12.), NETWORK TM (2014. 06. 13.), ORIGO HU (2014. 06. 12.).

³ Gondolunk itt Savage et al. (2013) eredeti cikkére válaszként született publikációkra (Bradley, Dorling, Mills és Rollock 2014-ben a *Sociology GB* 2014 június 3-án megjelent számában „Class Debate” 429–462. oldalakon megjelent cikkek), majd a válaszra: Savage et al. (2014).

⁴ Dawis–Moore (1945), illetve Tumin (1953).

Elméleti alapvetések

A BBC modelljének bemutatása előtt fontosnak tartjuk, hogy röviden összefoglaljuk: tulajdonképpen mit is kutatunk?⁵ A társadalom szerkezetének – a státus, a rétegződés, illetve a strukturális viszonyok leírásának – tudniillik mindmáig nincs egységes, általánosan elfogadott módszertana, sem elmélete a szociológiai irodalomban.

A *társadalmi státus* Kolosi Tamás által javasolt – a hazai társadalomkutatásban legelterjedtebb – definíciója az egyének és családok tipikus élethelyzete az egyenlőtlenségi rendszerben – sok szempontból rokon a Max Weber által használt *Stände* főnévvel vagy *ständlich* melléknévvel, amennyiben az életkörülmények által meghatározott helyzetről van szó. Lényegében erre a fogalmi megközelítésre épít a nemzetközi szociológiai státus-irodalom. Lényeges különbség a két megközelítés között, hogy Kolosi Tamás (1984) például az életfeltételek minden releváns elemét belefoglalja definíciójába, nem csak a munka, a gazdaság világtól függő tényezőket.

Többé-kevésbé közmegegyezéssel használja a nemzetközi szakirodalom az 1930-as évek óta a *társadalmi rétegződés* fogalmát is, amely a marxi osztályfogalom egyik alternatívája volt (a „réteg” fogalmának bevezetése a szociológiába elsősorban Theodor Geiger nevéhez fűződik). Legáltalánosabb értelemben a társadalmi rétegződés a társadalomban élő egyének és csoportok hierarchikus rangsorolásának módja. A lényegi különbségek ezen fogalom operacionalizálása során kerülnek elő.

A *társadalmi struktúra* fogalmával kapcsolatban rendkívül sokféle megközelítés ismert, ezeknek a csoportosítása is komoly feladat. Példaként álljon itt Peter Blau kísérlete, amelyet az Amerikai Szociológiai Társaság 1974. évi kongresszusára készített. (Blau 1976) Egyfajta behaviorista megközelítésben a társadalmi viszonyok konfigurációjaként, a pozíciók és a szerepek együtteseként értelmezik a társadalmi struktúrát (Coleman, Homans és Merton). A funkcionalista megközelítés szerint a társadalmi struktúra az értékek és normák intézményesültsége, az az alap, ahonnan az emberek magatartása és kapcsolatai absztrahálhatók (Parsons, Lipset és Bottomore). A harmadik megközelítés az emberek differenciált társadalmi pozícióinak sokdimenziós terét tekintik a társadalmi struktúrának (Cosser, Lenski és Blau).

A másik alapvető különbség abban mutatkozik, hogy a társadalom alegységei közötti viszony *valóságos társadalmi viszony*, vagy egy elméleti modell elemei közötti *logikai viszony* (Radcliffe-Brown az egyik, míg például Lévi-Strauss a másik álláspontot képviseli). További csoportosítási szempont a struktúra-felfogások között a *súlypont*: vagy az elsődleges csoportokon belüli személyközi kapcsolatok *mikroszociológiai* elemzésére koncentrálnak (ide sorolható Homans csereelmélete, vagy Merton státuskészlet- és szerepkészlet-elemzése), vagy a társadalom egészének különböző részei közötti kapcsolatokat a részek differenciálódása alapján magyarázza (ez utóbbi „*makroszociológiai*” megközelítésre példa Parsons vagy Marx rendszere).

Megállapítható, hogy az egyes konkrét társadalmi stratifikációs kutatások *nem mindig köthetők világosan valamely megközelítési szinthez*: egyes kutatók – szinte „öntudatlanul” – felváltva használják hol az osztályszerkezeti, hol a hierarchikus megközelítések valamelyikét, míg mások tudatosan dolgoznak a szintek kombinációjával. Tanulságos Robert Erikson és John Goldhorpe álláspontja e kérdéssel kapcsolatban: úgy gondolják, hogy bizonyos társadalmi jelenségek vizsgálata során „[...] *semmilyen abszolút értelemben nem élvez elsőbbséget egy osztályszerkezeti megközelítés egy hierarchikussal szemben*”, sőt, a kettő „*összeegyeztethető*” bizo-

⁵ Lásd erről bővebben: Kabai Imre – Kovássy Katalin (2013) „RÉTEGZÖDÉSMODELL 2.0” 2. Egy új rétegződésmódel vázlata. In: *Kultúra és Közösség* 2013/III. szám. MTA Budapest. (pp. 85–96.) (Interneten: http://www.kulturaeskozosseg.hu/pdf/2013/3/2013_3_08.pdf Letöltés ideje: 2014. 09. 23.)

nyos kompromisszumok felvállalása mellett, de „[...] jó ok van arra, hogy minden egyes tanulmányban egyik vagy másik megközelítés előnyben részesüljön.” (Erikson–Goldhorpe 1987: 30)

A társadalom tagozódásához kapcsolódó fogalmakat kutatásaink során a Kolosi Tamás által javasoltak szerint használjuk. Ha nem egyértelmű a megközelítés szintje, akkor a „tagozódás”, vagy a „stratifikáció” kifejezéseket alkalmazzuk. Kolosi az 1984-ben megjelent könyvében a következő csoportosítási lehetőséget javasolja.

- ◆ *Státuscsoportokba* sorolhatjuk a nukleáris megfigyelési egységeket (egyének, családok) az egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt hely alapján, a definiáló dimenziók a releváns, társadalmi értéktartalommal bíró különbségek minél tágabb köre.
- ◆ *Rétegződésnek* nevezzük a viszonykijelölő kategóriák mentén kialakított csoportosítást, ez esetben a definiáló dimenziók lényegesen szűkebb köréről van szó, azokat az egyenlőtlenségeket vonjuk be, amelyek más egyenlőtlenségek okaiként nevezhetők meg.
- ◆ Végül *struktúrának* nevezzük a társadalmi újratermelési folyamatokban elfoglalt hely alapján való csoportosítást, azaz csak a legfontosabb, a társadalom életére meghatározó jelentőséggel bíró strukturális tényezőket vonjuk be modellünkbe. Az 1. táblázat még szemléletesebbé teszi ezt a fajta megközelítési módot.

1. táblázat

A társadalom tagozódásának kutatási folyamata

Előfeltételek (elméletek, paradigmák)		Az egyenlőtlenségek dimenziói	A viszonykijelölő kategóriák	A társadalmi újratermelés mechanizmusai
↓				
Empirikus elemzések	Nukleáris megfigyelési egységek (egyének, családok)	Státuscsoportok	Rétegződés	Struktúra

Forrás: Kolosi 1984: 8.

A tagozódás kutatásának – Kolosi által javasolt – logikája tehát a következő: ha ki tudjuk választani azokat a legfontosabb társadalmi egyenlőtlenségi tényezőket, amelyek minél teljesebb körben leírják a társadalom tipikus élethelyzet-csoportjait, ezek mentén az egyének és a családok státuscsoportokba rendezhetőek (a hasonló paraméterekkel leírható vizsgálati alapegységek alkotják az egyes *státuscsoportokat*⁶, vagy „élethelyzet-csoportokat” – lásd ennek részletes leírását: Kolosi 1982, 1984, 2000).

Ha ki tudjuk választani azokat a viszonykijelölő kategóriákat, amelyek alapján elkülönített csoportok a legjobban illeszkednek a státuscsoportokkal jellemzett egyenlőtlenségi rendszerhez (a társadalmi *rétegek* csoportjaihoz jutunk – a Ferge-féle rétegződésmodell megítélésünk szerint sok szempontból e kísérlet „legkiérleltebb” változata; Ferge 1968).

Végül, ha fel tudjuk tární a társadalmi viszonyok újratermelődésének folyamatát, illetve az ezt meghatározó tényezőket, akkor ezek mentén kijelölhető egy olyan csoportszerkezet, amely a legjobban illeszkedik a társadalom rétegződéséhez (a strukturális csoportok vagy társadalmi osztályok rendszere építhető így fel – itt Kolosi „L-modelljét” említhetjük; Kolosi 1982).

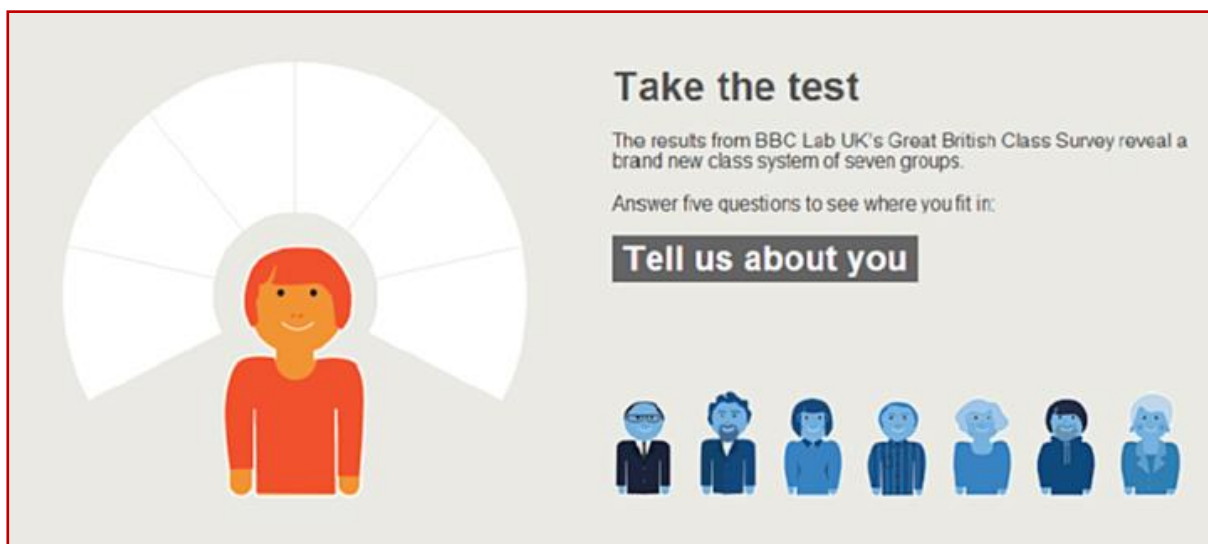
⁶ Andorka a tankönyvében Kolosi Tamás definícióját veszi át: „[...] a státuscsoport az olyan egyének vagy családok csoportja, akik az általa [Kolosi] használt hét dimenzióban együttvéve hasonló helyzetben vannak.” (Andorka 2006: 158)

A BBC „Great British Class” modellje

A BBC által kezdeményezett vizsgálat Nagy-Britanniában zajlott 2011 és 2013 között, amelynek különös jelentőséget ad az a tény, hogy a valaha megvalósult legnagyobb volumenű társadalomtudományi kutatás! Több mint 160 ezer brit felnőttet sikerült bevonniuk a kérdőíves adatfelvételükbe az Interneten.⁷ (1. ábra)

1. ábra

A BBC „Great British Class Calculator”-a az Interneten

Forrás: The Great British Class Survey <http://www.bbc.com/news/magazine-22000973>

A nagyszabású kérdőíves vizsgálat lebonyolításának az volt az elsődleges indoka, hogy – az alkotók szerint – „az elmúlt évtizedben nagymértékben megújult az érdeklődés az osztálytagozódás iránt, a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek bizonyítékait látva.”⁸ A kutatást a BBC vezető brit, francia és norvég egyetemek szociológusaival⁹ közösen készítette 2011 és 2013 között, az eredményeket Great British Class Survey (továbbiakban GBCS) címen publikálták 2013. április 2-án a *Sociology* című brit szaklapban.¹⁰

A GBCS előkészítése során a kutatók Bourdieu tőkeelméletét használták („fogalmi fegyvertárának továbbfejlesztését” ígérik), vagyis azt tették vizsgálat tárgyává, hogy a gazdasági, társadalmi és kulturális tőke birtoklása miként befolyásolja Nagy-Britannia társadalmi

⁷ Lásd The Great British Class Calculator: What class are you? Interneten: <http://www.bbc.com/news/magazine-22000973> (Letöltés ideje: 2014. 06. 22.) Ezzel a bevezető mondatlal „csábítják” az olvasókat: „A hagyományos brit társadalmi osztálytagozódás, amely a felső-, közép- és a munkásosztályt foglalja magába, elavultnak tűnik, a 21. században már nem tükrözi a modern foglalkozási vagy életstílus-csoportokat.” Ha válaszolnak a feltett kérdésekre, megtudhatják, melyik osztályba tartoznak a kutatók által definiált hét közül.

⁸ Savage et al. 2013: 2.

⁹ A kutatók: Mike Savage (London School of Economics, UK), Fiona Devine (University of Manchester, UK), Niall Cunningham (University of Manchester, UK), Mark Taylor (University of York, UK), Yaojun Li (University of Manchester, UK), Johs. Hjellbrekke (Universitetet i Bergen, Norway), Brigitte Le Roux (Université Paris Descartes, France), Sam Friedman (City University London, UK), Andrew Miles (University of Manchester, UK).

¹⁰ Lásd: Savage et al. 2013.

tagozódását. A kutatás során 161.400 fő válaszait gyűjtötték össze interneten keresztül (lásd a kérdéseket alább a 2-4. ábrákon), illetve ezt kiegészítették egy párhuzamosan készített országos reprezentatív survey kutatással is. A szerzők meggyőződése, hogy a társadalmi egyenlőtlenségeket e két módszer párhuzamos használatával képesek modellezni és leírni, illetve hogy a foglalkoztatási, oktatási és földrajzi eltérések figyelembe vételével hiteles eredmények születtek, amelyek – ahogyan fogalmaznak – „páratlan betekintést nyújtanak a 2011-12-es évek társadalmi egyenlőtlenségeinek rendszerébe.”¹¹

Vizsgálatuk eredményei nyomán kijelentették, hogy a két hagyományos társadalmi osztályon (a széles közép- és a munkásosztályon) kívül további öt, korábban nem definiált osztályt lehet azonosítani. Ezt az öt osztályt ugyan meglehetősen komplikált a hagyományos szociológiai kereteken belül értelmezni, azonban az új konstrukció mintegy „felfedi” Nagy-Britannia társadalmának polarizációját, és „megmagyarázza” az osztályok fragmentálódásának növekedését.

Elemzésük öt lépésből állt. Első lépésként áttekintették, hogy analízisük „milyen tekintetben járul hozzá az osztály-elemzések megújításához”. Majd az említett két adatfelvételt ismertették. Harmadik lépésként leírták a Bourdieu-féle három tőkefajta empirikus mérésének módját. Negyedik lépésként – amelyet a szerzők a legfontosabbnak tartanak – bemutatták, miként alkalmazták „a három tőke kombinált elemzése érdekében látens osztály-analízist”, létrehozva az új társadalmi osztály-modellt. Végül ismertették az általuk megtalált hét osztályt, bemutatva, ezek hogyan kapcsolódnak a hagyományos (nem, életkor, iskolázottság, foglalkozás stb. szerinti) társadalmi csoportokhoz. Mindezeket követően megfogalmazták legfontosabb következtetéseiket.

A GBCS modell elméleti alapvetései

A szerzők szerint első lépésként nagyon fontos definiálni, hogy „mit tekintünk társadalmi osztálynak.” Marx elmélete¹² szerint egy-egy társadalmi osztályhoz tartozás a termelőeszközkhöz való viszony alapján határozható meg. Ez alapján három társadalmi osztályt lehet megkülönböztetni:

1. termelőeszközökkel nem rendelkezők (proletárok);
2. saját maguk eltartására épp elegendő termelőeszkővel rendelkezők (kispolgárok);
3. annyi termelőeszkővel rendelkezők, hogy bémunkásokat foglalkoztatnak (tőkések).

Ehhez a felosztáshoz kapcsolódóan a társadalomkutatók hosszú ideig a végzett munka típusa alapján határozták meg a különböző társadalmi osztályokat. Ennek az elméleti modellnek a megalkotói még mindig a termelőeszközök birtoklását tekintették alapnak, amelyhez a munka hierarchikus világában elfoglalt helyet kapcsolták, létrehozva így a „legalul” (szakképzetlen fizikai munkások) és a „legfelül” (magasan képzett szakemberek) között összesen hét különböző osztályt.

Az 1970-es évektől kezdve a szociológusok körében megjelenő kritikus megközelítéseknek köszönhetően új lendületet kapott az osztálymodell-elmélet. A Goldthorpe (és ezzel párhuzamosan hazánkban Ferge Zsuzsa) által kidolgozott modellben az egyének „foglalkoztatási helyzete” (vagy „a végzett munka jellege”) adta meg az osztályhelyzetet (pontosabban a „rétegeket” vagy „munkajelleg-csoportokat”).¹³ Ezek mentén hét osztályt

¹¹ Savage et al. 2013. 2. p.

¹² Lásd erről: Marx 1867, illetve Dahrendorf 2004 [1957].

¹³ Lásd fentebb az elméleti alapvetéseinket.

határoztak meg, amelyben különbséget tettek munkaadó és alkalmazott, illetve a munkaszerződések milyensége között is. Azt is figyelembe veszi az elmélet megalkotója az osztályhelyzet leírásánál, hogy pl. a különböző képzettségű, beosztású szakemberek, illetve a vezető beosztásúak más-más kapcsolati rendszerrel rendelkeznek.

A GBCS szakemberei a Goldthorpe és munkatársai által kidolgozott „osztály-elméletet” vették alapul. Ugyanakkor ezen elmélet több hiányosságára is felhívták a figyelmet. Megállapították, hogy Goldthorpe osztály-elmélete elsősorban a munkakapcsolatok azon funkcióira koncentrál, amelyek „igazán meghatározzák az osztály kapcsolatokat”, miközben nem terjed ki például a szerintük legalább ilyen lényeges „kulturális fogyasztási mintákra”.

A következő hiányossága, hogy „közepes méretű” országos reprezentatív mintákon alkalmazták, így az egyes – kisebb elemszámú – társadalmi csoportok (mint pl. az „elit”) nem elemezhetőek. Empirikus modelljeiknek ez a hiányossága különösen szembeűnő a „kategorális matematikai-statisztikai módszerek” (mint pl. a log-lineáris elemzések) alkalmazásakor, amelyek elfogadható elemnagyságot igényelnek.

A harmadik kritikus pont a szerzők szerint az, hogy Goldthorpe modellje csupán a foglalkozási csoportok közötti mozgásra koncentrál a társadalmi mobilitás vizsgálatokor, holt „a jövedelemcsoportok közötti mozgások” olykor ennél fontosabb folyamatokra utalnak.

A negyedik hiányosságot ott vélték tetten érni, hogy a feminista kritikusok által a foglalkozásnak, mint „az osztályhoz tartozás egyetlen mérőeszközének” az értelmezése kizárt minden más, akár szimbolikusan, akár kulturálisan befolyásoló tényezőt. Itt úgy vélték, hogy például a kulturális szempontok figyelembe vételével, „érzékenyebb” elemzésekre lenne szükség.

Végül ötödik hiányosságként Goldthorpe-ék „EGP sémáját” nevezik meg, amelyet a társadalmi mobilitással kapcsolatban sokan használnak. A kritikusok úgy gondolják, hogy hiányzik e séma azon képessége, amely „a horizontális törések kimutatásakor” fontos, így például „a fix fizetésű középosztályról” túl homogén leírást ad. Ugyanakkor „túlzásba viszi” a szellemifizikai felosztást, amikor a „termelő munkások” és a „szolgáltatók” között nagyobb különbségeket feltételez a valóságosnál.

Mindezeket számba véve, szükségesnek tartották egy új, többdimenziós stratifikációs modell megalkotását és bevezetését. Ekkor került a figyelmük középpontjába Bourdieu „mezőelmélete”. Ahogy a szerzők fogalmaztak: „[...] az osztályok nem csupán gazdasági jelenségek, hanem mélységesen érintettek a társadalmi reprodukció és a kulturális különbségek formái által” (Savage et al. 2013: 5) – és ezt a fontos, új mozzanatot modelljük felépítéséhez „a három tőke birtoklásához kapcsolódó osztályhatárok” (u.o.) definiálása szolgáltatta. Ugyanakkor Bourdieu elméletét meglehetősen nehézkes volt az empirikus kutatásuk kérdőívében operacionalizálni, hiszen nagyon ritkán tettek fel eddigi vizsgálataik során átfogó kérdéseket az emberek társadalmi és kulturális tőkájével kapcsolatban és mindezek mellett nagyméretű mintára volt szükség.

Eltekintve az előre látható nehézségektől a BBC Lab UK¹⁴ és a Current Affairs Department¹⁵ munkatársai úgy határoztak, hogy vállalkoznak egy web-kutatás lebonyolítására, amelyben a társadalmi osztályokat vizsgálják. A BBC 2001 óta futtat egy interaktív felmérést az interneten keresztül, amelynek 2009-ben a BBC Lab UK vette át a felügyeletét. Az internetes felmérés 2011. január 26-án indult és a BBC által biztosított óriási nyilvánosságnak

¹⁴ Lásd erről bővebben: <http://www.bbc.co.uk/labuk/> (Letöltés ideje: 2014. 07. 22.) „**Lab UK** is a **BBC** Website where you can take part in groundbreaking science experiments.”

¹⁵ A „Current Affairs Department” az ABC Radio egyik műsorirodója; lásd erről bővebben: http://en.wikipedia.org/wiki/ABC_News_and_Current_Affairs#ABC_Current_Affairs (Letöltés ideje: 2014. 07. 22.)

köszönhetően 2011. július végére 161.400 online kitöltött kérdőív állt a kutatók rendelkezésére. (Lásd a nyitólapot az 1. ábrán)

Ugyanakkor éltek a gyanúperrel, hogy az önkitöltős kérdőívek által alkotott minta nem lesz reprezentatív. Éppen ezért egy jól ismert kutató céget, a GfK-t felkérték, hogy végezzenek el egy kisebb, de országos reprezentatív survey vizsgálatot. Erre 2011. áprilisában került sor, összesen 1026 fővel készült személyes kérdőíves interjú, amely területi és a főbb szocio-demográfiai ismérvek mentén reprezentálta a brit felnőtt lakosságot. Hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a kutatók félelme nem volt alaptalan: több tekintetben is eltért a két minta összetétele (míg például a felső vezetők alaposan felülreprezentáltak a web-es mintában – tényleges arányuk a felnőtt populációban 4,8 százalék, míg a minta 17,9 százalékát alkották –, ugyanakkor a szakképzetlen munkásoknál az ellenkező tendencia volt megfigyelhető: 14,5 versus 3,2 százalék).

Arra ügyeltek a vizsgálatok szervezői, hogy mindkét kutatás során ugyanazok a kérdések szerepeljenek a kérdőívekben. A „gazdasági tőke” fogalmához kapcsolódóan a 2. ábrán olvasható kérdéseket tették fel az internetes felületen. Mint látjuk, a kutatók kíváncsiak voltak a válaszadó háztartásának rendszeres éves nettó jövedelmére, az ingatlan(ok) tulajdonformájára és értékére, valamint a háztartási megtakarítások nagyságára.

2. ábra

Great British Class Survey – BBC kutatás 1. kérdőív: „Gazdasági tőke”

The screenshot shows a web-based questionnaire interface for the 'Great British Class Survey'. At the top, there are four navigation tabs: 'Economic £' (selected), 'Social 👤', 'Cultural 📖', and 'Your result ✓'. Below the tabs, the user is identified as 'You' with a profile icon. A central graphic features a stylized person with a circular gauge around them, where colored wedges represent their details. To the right of the person, there are three questions with radio button options:

- What is your annual household income after taxes?**
Total income for you/spouse/significant other
 Under £10k £10-25k £25-50k £50-100k Over £100k
- Do you own or rent a property?**
Value of all property owned/mortgaged by you/spouse/significant other
 Own Rent
 Under £125k £125-250k £250-500k Over £500k
- Do you have any savings?**
Pensions, shares, ISAs etc
 None £0-10k £10-25k £25-50k £50-100k Over £100k

At the bottom left, a note states: 'Coloured wedges represent your details, select icons to find out more.' At the bottom right, there is a 'NEXT' button with left and right arrows.

Forrás: „The Great British Class Survey” <http://www.bbc.com/news/magazine-22000973>

A következő web lapon a „társadalmi tőke” mérésére alkalmas kérdések szerepeltek. (3. ábra) A kutatók arra voltak e kérdés csoportban kíváncsiak, hogy a válaszadók milyen foglalkozási csoportokhoz tartozó emberekkel tartanak rendszeresebb társadalmi kapcsolatot.

3. ábra

Great British Class Survey – BBC kutatás 2. kérdéssora: „Társadalmi tőke”

The screenshot shows the 'Social' section of the survey. At the top, there are four tabs: 'Economic £', 'Social' (highlighted in red), 'Cultural', and 'Your result ✓'. Below the tabs is a 'You' profile with a fan-shaped chart divided into segments. A red segment is highlighted, and a purple segment is also visible. To the right of the chart is a list of professions with checkboxes:

Which of these people do you know socially?
Select all the people who you know

- Secretary
- Nurse
- Teacher
- Cleaner
- University lecturer
- Artist
- Electrician
- Office manager
- Solicitor
- Farm worker
- Chief executive
- Software designer
- Call centre worker
- Postal worker
- Scientist
- Lorry driver
- Accountant
- Shop assistant

At the bottom right, there is a 'NEXT' button with left and right arrows.

Forrás: „The Great British Class Survey” <http://www.bbc.com/news/magazine-22000973>

A kutatók arra voltak e kérdéscsoportban kíváncsiak, hogy a válaszadók milyen foglalkozási csoportokhoz tartozó emberekkel tartanak rendszeresebb társadalmi kapcsolatot. Mint a 4. ábrából is leolvasható, igen széles a spektrum.

Végül a „kulturális tőkét” a 4. ábrán látható módon operacionalizálták. Egyszerűen azokat a kulturális aktivitásokat kellett kiválasztania a válaszadónak, amelyeken „részt vesz” (itt is igen széles a skála a „hip-hop” zene hallgatásától a kézműves foglalkozásig).

4. ábra

Great British Class Survey – BBC kutatás 3. kérdéssora: „Kulturális tőke”

The screenshot shows the 'Cultural' section of the survey. At the top, there are four tabs: 'Economic £', 'Social', 'Cultural' (highlighted in blue), and 'Your result ✓'. Below the tabs is a 'You' profile with a fan-shaped chart divided into segments. A blue segment is highlighted, and a purple segment is also visible. To the right of the chart is a list of cultural activities with checkboxes:

Which of these cultural activities do you take part in
Select all of the activities you do sometimes or often

- Go to stately homes
- Go to the opera
- Listen to jazz
- Listen to rock/indie
- Go to gigs
- Play video games
- Watch sports
- Go to the theatre
- Exercise/go to gym
- Use Facebook/Twitter
- Socialise at home
- Go to museums/galleries
- Listen to classical music
- Do arts and crafts
- Watch dance or ballet
- Listen to hip-hop/rap

At the bottom right, there is a 'NEXT' button with left and right arrows.

Forrás: „The Great British Class Survey” <http://www.bbc.com/news/magazine-22000973>

Amint a válaszadó végére ért a kérdőívnek, a következő oldalon megtekinthette az „eredményt”, vagyis azt, hogy ő történetesen melyik osztályba tartozik a hét közül. (5. ábra)

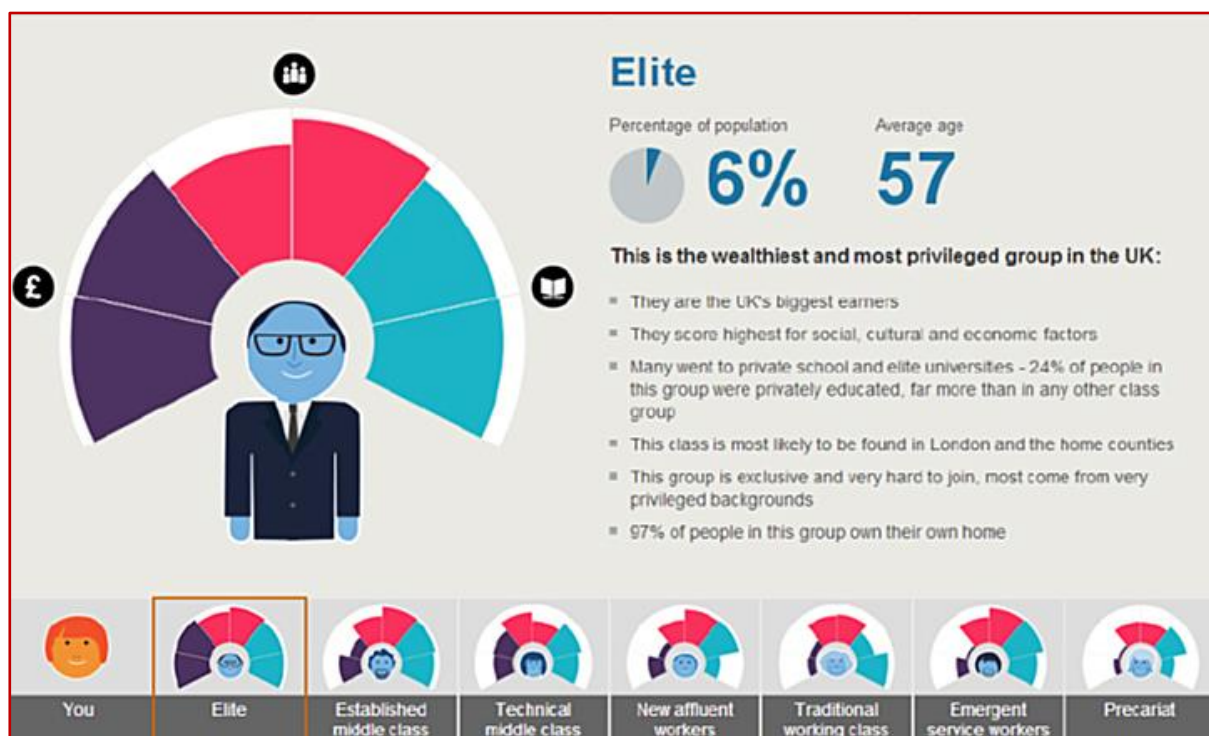
Minden osztály esetében megadják a kutatók a csoport arányát a brit felnőtt népességén belül, adnak egy leírást a három tőke indikátorai mentén (a jövedelemtől a lakóhelyen keresztül az iskolázottságig).¹⁶

A két minta között ez esetben is nagyok a különbségek: miközben a felső osztály („Elite”) aránya a GfK-nál 6 százalék, addig a GBCS web-es mintájánál 22 százalék; az ellenkező póluson (a „Precariat” esetében) még látványosabb az eltérés: 15 versus 1 százalék. (lásd a Mellékletet a tanulmány végén)

A kutatók cikkük végén kifejezik azt a reményüket, hogy osztálymodelljük „új erőforrásoknak bizonyul” majd azon szociológusok számára, akik a jövőben megkísérlik feltárni „a brit társadalom többdimenziós, összetett jellegét.” (Savage et al. 2013: 28)

5. ábra

Great British Class Survey – BBC kutatás „Eredménye”

Forrás: *The Great British Class Survey* <http://www.bbc.com/news/magazine-22000973>

A GBCS modellel kapcsolatos kritikai észrevételek – és a reakciók

A kutatás hatalmas („lélegzetelállítóan nagy” – írják a szerzők) sajtónyilvánosságot kapott Nagy-Britanniában, és rengetegen foglalkoztak vele (soha nem volt még ekkora visszhangja annak, amit szociológusok „üzentek a társadalomnak”). A szakmai fogadtatása ugyanakkor

¹⁶ Lásd erről bővebben: Savage et al. 2013: 12. vagy a SAGE honlapján („Largest class survey reveals polarised UK society and the rise of new groups.” (2013. 04. 03.) Forrás: http://www.uk.sagepub.com/aboutus/press/2013/apr/3_apr3.htm (Letöltés ideje: 2014. 06. 21.).

meglehetősen ambivalens, elutasító volt. A továbbiakban ezeket a kritikákat, illetve a BBC-nek az ezekre adott válaszait összegezzük.¹⁷

Az észrevételek elsősorban az osztály fogalom használatára összpontosultak. Colin Mills a kritikájában¹⁸ ebben a tekintetben igen erősen fogalmaz: szerinte a BBC GBCS osztálytipológiája egy „elmélettől független adat-összekotrési gyakorlat” („theory free data dredging exercise” – Mills 2014: 437). Úgy folytatja, hogy amit ebből levezethetnek, az csak egy „önkényes tipológia” lehet. Dolgozatában a korrekt empirikus tipológia-alkotások leírásán túl foglalkozik a kutatók adatgyűjtési stratégiájával is, amelyet szintén elhibázottnak tart (önkitöltős kérdőívek – kombinálva egy kisebb kvótás mintával, amely méreténél fogva „gyenge forrás” ahhoz, hogy erre alapozzák „induktív építményüket”, hiszen nem kizárt, hogy „egy nagyobb mintán több osztály körvonalazódik.” (Mills 2014: 439, 444)

De kíméletlen a GBCS következtetéseivel kapcsolatban is: „nem képesek helyesen értelmezni saját eredményeiket” (Mills 2014: 437), majd arról ír, hogy amikor a kutatók saját adatai nem azt mutatják, amit reméltek (ti. hogy a különféle kulturális jelenségek „osztályképző jelentősége” csekély), akkor sem korrigálnak. (Mills 2014: 442) Összességében úgy véli, hogy a GBCS „egy kudarc, elméletileg és módszertanilag hibás”, így nem járul hozzá érdemben a társadalmi egyenlőtlenségek alakulásának megértéséhez. (Mills 2014: 444)

Valamelyest visszafogottabban fogalmaz Harriet Bradley.¹⁹ Elismeri, hogy a GBCS „jelentős mértékben hozzájárul” az osztály „új életre kelt szociológiai vizsgálataihoz”, kiemeli, hogy a vizsgálat „nagy társadalmi érdeklődést váltott ki”, a vállalkozásuk „merész és fogékony”, de azonnal leszögezi azt is, hogy „téves”. (Bradly 2014: 429) Kritikájában három gyengeséget emel ki. Először is a modellben az osztály megkülönböztetése „graduális” (Angelusz Róbert értelmezése szerint olyan releváns strukturális változó, amelyben nincsenek éles választóvonalak és hiányzik a hierarchikus tagolódás is – Angelusz 2000), nem pedig „relációs” (azaz az egyének és a csoportok interakcióit, társadalmi viszonyait leírni képes).

Összességében a GBCS nem határozza meg az egyes osztályok valós szociológiai jellegét, gazdasági viszonyrendszerüket, hanem olyan csoportokat képez (ahogy a szerző fogalmaz: „felhőket, klasztereket a társadalmi térben” – Bradly 2014: 431²⁰), amelyeket csupán az különíti el egymástól, hogy az egyes erőforrásokból (a három tőkéből) mennyivel rendelkeznek a különböző skálákon. Bradley egy saját korábbi írására²¹ hivatkozva egy másik elméleti megközelítést javasol, amelynek az a lényege, hogy egy-egy osztály olyan társadalmi kategória, amelynek tagjait szorosán összekapcsolják az őket körülvevő társadalom termelési, elosztási és fogyasztási szabályai, továbbá e gazdasági, anyagi tényezőkön túlmutató mélyebb társadalmi kapcsolatrendszerek is (pl. a lakóhelyi minták, az életmód, az oktatási tapasztalatok).

Úgy gondolja, hogy ez a „komplex, dinamikus osztálymodell” alkalmasabb lehet a brit társadalom változó viszonyainak szociológiai megragadására. A szerző kitér cikkében a kísérlet egyes módszertani problémáira is, így például kiemeli, hogy a kulturális tőke mérésekor alkalmazott indikátorok kiválasztása „igen szelektív, ezért torzítanak az

¹⁷ Lásd Bradley, Dorling, Mills és Rollock cikkeit a *Sociology GB* 2014 június 3-án megjelent számában („Class Debate” 429–462.), majd a választ: Savage et al. 2014.

¹⁸ Mills 2014: 437–444. Már a cikk címe is meglehetősen „vitriolos”: The Great British Class Fiasco.

¹⁹ Bradley 2014: 429–436.

²⁰ Az alfejezet címe: The Basic of Class: It’s Economy Stupid!

²¹ Bradley Harriett (1996) *Fractured Identities: Changing Patterns of Inequality*. Cambridge: Polity Press. Hivatkozás: Bradley 2014: 432.

eredmények.” Szerinte amikor például a kutatók a munkásosztály kultúrájának „negatív kilátásai”-ról írnak, a nem megfelelően kiválasztott empirikus mutatókból kiindulva fogalmaznak meg helytelen következtetéseket.

Nicola Rollock cikkében²² elsősorban a „fekete-fehér rasszok” között meghúzódozó mély társadalmi különbségek vizsgálatára koncentrálnak. Kiemeli, hogy maga Bourdieu sem fordított ezekre a kérdésekre figyelmet – így a GBCS kutatások során nem vetődött fel „még a szándéka sem” e problémák társadalomtudományi tisztázásának. (Rollock 2014: 445, 449)

A szerző meggyőződése, hogy „a méltányosság és a valódi társadalmi mobilitás” szenved csorbát e – „fehérek uralta” – társadalmakban. Így – véleménye szerint – a modell egy „kritikátlan elméleti lencse”, amely újabb példája egy olyan „társadalmi közmegegyezésnek”, amelyet a fehér emberek „alattomos módon és csendben elfogadtak.” (Rollock 2014: 449) Szerinte ez egyfajta „önvédelem”, hiszen nem kerülnek így felszínre azok a társadalmi szerkezeti hiányosságok, amelyek „sebezhetővé teszi őket” illetve „aláássák a kiváltságukat”. Külön figyelmet szentel a színes bőrű középosztálybeliek vizsgálatának és empirikusan is kimutatja, hogy köreikben igen nagy az „ambivalens” osztályidentitással rendelkezők aránya.

Danny Dorling – bizonyos értelemben „külső szemlélőként”, hiszen szakmáját tekintve geográfus – is elismerte cikkében²³, hogy a BBC osztálymodellje óriási nyilvánosságot kapott a médiában, de inkább csak Nagy-Britanniában – így szerinte ez a vita „egy provinciális brit téma” maradt. (Dorling: 452) Kétségtelen ugyanakkor, hogy a nagy nyilvánosságot kapott viták révén mind többen foglalkoznak azzal a fontos kérdéssel, hogyan érthető meg napjaink társadalmi viszonyai, így segítve a hétköznapi emberek eligazodását.

A szerző szerint is ez egy fontos hozadéka a vállalkozásnak, hiszen minél többet gondolkodnak az emberek társadalmi viszonyrendszerükben, annál közelebb juthatnak ahhoz, hogy előbb megfogalmazzák, majd megvalósítsák azt, amit szeretnének elérni az életben. Ugyanakkor abbéli kétségeit is kifejtette cikkében, hogy ezzel az osztályismével „még egy postai irányítószámot kaptunk”, amely lehetőséget ad egy újabb fajta „címkézésre” – és ez vajon hogyan segít abban, hogy „jobbá változtassuk ezt a világot”, amelyben mind inkább nő a megosztottság, a társadalmi bizonytalanság és a jövedelmi-vagyoni egyenlőtlenségek.

A BBC GBCS kutatói a kritikákra adott válaszukban²⁴ – elsőként ezt emelhetjük ki – maguk is elismerték, hogy vannak bizonyos „előre látott hiányosságok, korlátok” a kutatásukban. Szerintük lényeges négy kérdést különválasztva kezelni a bírálatok kapcsán, hogy „ne mosódjanak össze”. Ezek a következők: (1) mik azok az értékek, amelyeket a „hét osztály” modell javaslati képviselnek; (2) mennyiben releváns a nagy internetes felmérések és a kisebb survey-k együttes alkalmazásának módszertana; (3) mik a perspektívái a Bourdieu javasolta osztály analízisnek; végül (4) hogyan különíthető el a GBCS „akadémiai” („tudományos”) és „lakossági” („laikus”) fogadtatása?

Az osztályfogalom szerintük valóban súlyos kérdéseket vet fel mind a politika, mind a tudomány különböző területein. Azt gondolják, hogy ez a cikk felhívta a figyelmet arra, hogy szükség van foglalkozni az osztályfogalommal – és remélik, hogy ezzel elősegítik a társadalomról való közös gondolkodás elterjedését, a szociológia térhódítását, ami a szociológusoknak is közös ügyük. A vitatott osztály-elméletet a BBC három oldalról közelítette meg, határolta el:

²² Rollock, 2014: 445–451.

²³ Dorling 2014: 452–462.

²⁴ Savage et al. (2014) *On Social Class, Anno 2014*. Interneten: <http://soc.sagepub.com/content/early/2014/06/06/0038038514536635.full.pdf> (Letöltés ideje: 2014. 07. 22.)

- (1) Felfogásuk szerint az osztály egy „diszkrét változó”, amelyet jól körül kell határolni. Véleményük szerint ők ezt azzal tették meg, hogy különválasztották azoktól a tulajdonságoktól, amelyekkel kapcsolatba hozható (pl. nem, kor, lakhely, etnikai hovatartozás). Emiatt nem igazán érthető számukra Mills kritikus hozzáállása.
- (2) Olyan tényezőket kerestek, amelyek osztályképzőek lehetnek. Különböző tulajdonságok alapján különítették el az osztályokat. Több javasolt megközelítést is számításba vettek, így jutottak arra a következtetésre, hogy osztályalakító tényezők többek között a kulturális hagyományok, a nemi, faji, illetve etnikai hovatartozás is. Ez Rollock észrevételeihez köthető.
- (3) Véleményük szerint az osztálynak van egy harmadik jelentése is, amely az ideológiai ellentét szinonimája: a befogadó „demokratikus kapitalista” társadalom építőköve, szemben az „egyenlőtlenségekkel teli kapitalizmussal”.

Kritikusaikat igen széles spektrumban értékelik: míg Mills esetében az „ellenséges” („hostility”) jelzőt használják, addig Bradley-re a „szkeptikus”, Dorling-ra és Rollock-ra a „tőprengőt”. (Savage et al. 2014: 2) Az „ellenséges szenvedélyeket” elsősorban azzal magyarázzák, hogy korábban az „Office of National Statistics” egyfajta monopolhelyzetet alakított ki a saját „NS-SEC modelljével”, és a GBCS ezt a monopóliumot veszélyezteti („ez nem egyszerűen egy tudományos vita”). Külön kiemelik, hogy a „konkurensok” eddigi tevékenységének koránt sem sikerült ekkora érdeklődést kiváltania, mint az övékének.

Azzal nyugtatják a szerzők az olvasókat, hogy a 2013-ban megjelent cikk csupán az első eredményeket közölte, reményeik szerint egy egész kiadvány-sorozat teszi majd közzé a részletesebb elemzések eredményeit (ahogy fogalmaznak: „We need to play a longer game” – Savage et al. 2014: 3).

Amit az egyik legnagyobb eredménynek tekintenek: visszavonhatatlanul nyílt viták tárgyává tették a társadalomkutatók azon korábbi kategorikus, ellentmondást nem tűrő kijelentését, hogy „az osztály halott”. És ez olyan tény, amit „meg kell ünnepelni”.

Óhatatlanul is felvetődött a kutatókban az a kérdés, hogy az ő osztálysemájuk hogyan is viszonyul az eredeti marxista/neomarxista – kizsákmányoláson alapuló – osztályelméletekhez.²⁵ Azonban ezeket a „munkaérték-elméleteket” a szerzők szerint nagyjából túlhaladták azok az újabb közgazdasági ihletésű társadalomelméletek, amelyek lényege, hogy nem feltétlenül „zéró összegű játszmák” folynak az osztályok között. Azaz nem szükségszerű az „antagonisztikus konfliktusok” kialakulása közöttük.²⁶ Ehelyett sajátos „relációs versenyek” folynak a társadalmi csoportok között, amelyek során egyes osztályok tagjai szokatlanul nagy erőforrásokat, lehetőségeket „halmoznak fel és sajátítanak el” („accumulate and acquire”), így tesznek szert egyre nagyobb előnyökre (lásd erről Savage et al. 2014: 7, továbbá Piketty 2014).

Elméletükhöz közelinek Sørensen (2000), Grusky és Weeden (2008) nézeteit tekintik. Ennek lényege, hogy miközben a felhalmozások új formákat öltenek, ezzel párhuzamosan egyes foglalkozások, „foglalkozási helyzetek magukba rejtik a jövőbeni jutalmakat, elvárásokat.” (Savage et al. 2014: 7)

Véleményük szerint ha Bourdieu elméleténél maradunk, elképzelhető egy olyan szituáció is, hogy egy személy, attól függetlenül, hogy van-e fizetett állása – kapcsolati tőkéje révén – tartozhat az elit osztályba. Ugyanakkor nem szabad a felhalmozott forrásokat a

²⁵ Lásd ezzel kapcsolatban Marx, Bourdieu, Dahrendorff vagy Wright munkásságát, de különösen érdekesek például Lenski vagy Blau „szintézis-kísérletei”.

²⁶ Lásd erről pl. Goldhorpe és Marshall 1992.

hagyományos „gazdasági tőkével” azonosnak tekinteni, hiszen az iskolai végzettség, a tudás, a képesség vagy az információ nem tekinthető annak.

A GBCS kutatói szerint a kritikusok rámutattak arra, hogy az elemzéseik során nagyon is fontos kérdésekkel foglalkoztak. Ha a társadalomtudomány további fejlődése során akár megerősítik, akár elvetik elméletüket, ők azt elfogadják. Bízunk benne, hogy hasznos a mai osztályok kialakulásának elemzése, mely nagy kihívást jelentett. Ugyanakkor messzemenően tiszteletben tartják az osztály más módon történő konceptualizálását is, és különösen hasznosnak tartják abból a szempontból is ezeket a vitákat, hogy ezek a fontos szellemi termékek mintegy „felszínre törnek”, így „nem maradnak az intellektuális silókban.” (Savage et al. 2014: 14)

Angelusz Róbert a Bourdieu-féle tőkeelmélet alkalmazásáról

A továbbiakban a GBCS talán egyik „legérzékenyebb pontjával” – fogalmazhatunk úgy is: „az Achilles sarkával” – a modell társadalomtudományi alapjait képező Bourdieu-i tőkeelméletnek a kutatók általi „értelmezésével, alkalmazásával” foglalkozunk. Angelusz Róbert 2010-ben megjelent, posztumusz tanulmányát²⁷ elemezzük, amelyben a szerző alapvető problémákat vet fel e konstrukció és alkalmazása kapcsán.

Mint Tardos Róbert Angelusz cikkéhez írt „szélgjegyzetében”²⁸ utal erre, Angelusz „komoly elméleti lehetőségeket látott benne”, ugyanakkor különösen zavarta „a fogalom sokirányú – elméleti szempontból sok tekintetben inkoherens” – alkalmazása, illetve e kísérletekben „a tőkefogalom eredeti közgazdasági értelmének” háttérbe szorítása. (Tardos 2010: 145)

De Angelusz ír az új kísérletek fogalomapparátusának „túlzott kiterjesztéséről” is, aminek következtében „parttalanná válik” a koncepciójuk, összekeverednek benne az „erőforrás” és a „tőke” fogalmi. Véleménye szerint a modellalkotó komponensek „túlterheltekké, heterogénekké válnak”, így ezek „tartalmának inflálódásával” kell számolnunk. (Angelusz 2010: 152) Megjegyezzük: ezek megfontolandó szempontok a GBCS kutatói számára is...

Kétségtelen ugyanakkor, hogy Angelusz is „némi távolságtartással”, fenntartásokkal kezelte a bourdieui tőke-fogalmat. Megállapította, hogy tőkefelfogása szorosan kapcsolódik az egyenlőtlenségek újratermelődési folyamataihoz (marxista struktúra-koncepciójához), így e modellből következően a kapitalista társadalmakban „eleve kizárt az egyenlő esélyek lehetősége”.

Cikkében kiemeli, hogy Bourdieu „a gyakorlat általános közgazdaságtanának” kialakítására vállalkozik, így jelenik meg a hagyományos gazdasági tőke mellett a kulturális és társadalmi tőke fogalma, amelyek „lappangó, rejtőzködő, elrejtett” formái az előbbinek a kapitalizmusban, ezzel „sokban hozzájárulnak a fennálló uralmi és osztályviszonyok fenntartásához”. (Angelusz 2010: 156)

Amit Angelusz különösen „elgondolkodtatónak” tart e koncepcióban: Bourdieu csak a kulturális tőke esetében ír „inkorporált, objektivált és intézményesült formákról”, holott szerinte „indokolt lehet a tőkeformákat mindhárom tőkénél elkülöníteni”. (Angelusz: 2010: 154) A következőkben – egy táblázat formájában – bemutatja az egyes tőkefajták „formáit és konverziós potenciáljukat”. (2. táblázat)

²⁷ Ez Angelusz tanár úr utolsó cikke, amely halála után jelent meg. Szorosan kapcsolódnak az itt kifejtett gondolatai szerzőtársával, Tardos Róberttel közösen írt korábbi cikkeikhez. Lásd pl. Angelusz–Tardos 1987, 1991, 1992.

²⁸ Tardos 2010: 144–146.

Ahogy a szerző fogalmaz: „Kétségtelen, hogy Bourdieu nem készített ilyen táblázatot, és valószínűleg lennének fenntartásai a tőkeformák ilyen kiterjesztése ellen.” (Angelusz 2010: 154) Elsősorban az „inkorporált tőke” kiterjesztése a társadalmi és – különösen – a gazdasági tőkére (pl. a „jó fellépés” vagy az „üzleti érzék” társadalomformáló jelentősége) szűrná az eredeti alkotónak a szemét. Úgy gondolja, Bourdieu mindezeket az „inkorporált kulturális tőke” fogalomkörébe utalná, és azt hangsúlyozná, hogy mindezek „részét képezik az egységes habitusnak”.

Angelusz megítélése szerint ez a megközelítés indokolt, hiszen, ahogy fogalmaz: „a gazdasági, a kulturális és a társadalmi tőke eltérő habitusokat alakít ki és feltételez.” (Angelusz 2010: 155) Itt utal a kapcsolati tőke „inkorporációs folyamatainak” speciális készség-, kompetencia-, tudáskészlet- és stíluselemeire. Vegyük például „a rétegspecifikus normák ismerete” kifejezést, amely nem könnyen azonosítható az inkorporált kulturális tőke „tudáskészlet” meglehetősen tág fogalmával. Az „intézményesült formák” leírása ugyanakkor jórészt megtalálhatóak már Bourdieu különböző tanulmányaiban is.

2. táblázat

A tőkefajták formái és konverziós potenciáljuk

	Inkorporált	Objektívált tőkefajták	Intézményes	Konverziós potenciál
Gazdasági tőke	üzleti érzék, vállalkozási-, kockázatvállalási hajlandóság	pénz, vagyon, épületek, gépek, részvények	tulajdonjog	magas
Kulturális tőke	kulturális kompetencia, jó ízlés, tudáskészlet, műveltség	könyvtár, hang-lemeztár, festmények	iskolai végzettség, bizonyítványok, titulusok	közepes
Társadalmi tőke	jó fellépés, elegancia, jó modor, humor, hatáskeltés, a rétegspecifikus normák ismerete	kapcsolatok, networkpozíciók és a hozzájuk tartozó erőforráspotenciál	patinás név, közismertség, hírnév, nemesség, előkelő lakhely	alacsony

Forrás: Angelusz 2010: 154.

A koncepció „számos feszültségéről, megoldatlan dilemmájáról” ír a továbbiakban a szerző. Kiemeli például, hogy amíg a gazdasági tőke esetében jól elválaszthatók, empirikusan is elkülönülnek az egyes „szociológiai szempontból eltérő csoportok” (például a tőkés, a bérmunkás vagy a tőke egyéb alkalmazottai), addig a kulturális és társadalmi tőke indikátorai „inkább graduális, illetve vertikális, mint emergens vagy nominális változók”.²⁹ (Angelusz 2010: 155) Így nem jelölhetők meg azok a hierarchikus választóvonalak, amelyek mentén a társadalmi csoportokat elválaszthatjuk egymástól. Ehhez kapcsolódóan Angelusz hiányolja azt a „közös ismérvet”, amely a klasszikus gazdasági tőkeelméletben még megvolt (az „érték-többletjéhez jutás”), és amely mentén jól elkülöníthetők voltak az egyes társadalmi csoportok.

²⁹ Itt utal a Peter Blau által kialakított „strukturális paraméterek” tipológiájára (Blau 2004 [1973]), illetve az általa továbbfejlesztett változatára (Angelusz 2000: 41). Ebben az egyes paramétereket aszerint sorolja négy csoportba, hogy van-e bennük „hierarchikus tagolódás és éles választóvonal”. (Lásd még erről Kabai 2006: 100–101.)

Szintén a bourdieau-i elmélet hiányosságaként említi, hogy jóval erősebb „az egyenlőtlenségrendszerek fenntartásának hangsúlya”, mint a – második világháború után jól megfigyelhető „középrétegesedési tendenciákat” meghatározó – vertikális mobilitási potenciálok jelentősége, így azok „túlzottan háttérbe szorulnak” elméletében. (Angelusz 2010: 156) Ennek eredményeképpen a legutóbbi évtizedek fontosabb szociológiai mozgásai, jelenségei kevésbé vizsgálhatók.

Angelusz a tőkeelmélet „legkritikusabb pontjának” azt tartja, hogy „az erőforrások és a tőkék közötti határok elmosódnak.” (Angelusz 2010: 156) Ami a legfontosabb különbség megítélése szerint: míg bizonyos erőforrásokkal jószerivel mindenki rendelkezik, addig a tőke „erősen korlátozott, a privilégiumok közé tartozó entitás”, azaz a társadalomnak csak egy szűkebb része rendelkezik vele. De az is indokolja szerinte „az élesebb megkülönböztetést”, hogy míg minden tőke egyben erőforrás is, addig „nem minden erőforrás válik tőkévé.” (Angelusz 2010: 157) Pozitív példaként Marx azon elgondolását említi, amely szerint meg kell különböztetni „a pénzként működő pénzt a tőkeként működő pénztől”.

Itt hadd emlékezzünk meg egy szimbolikus főhajtással Mesterünkről, Angelusz Róbertről! Tardos Róbert e cikkhez írt „széljegyzetéből” idézünk:

„Ki kezeskedhetne arról, hogy egy – szűkebb vagy tágabb értelemben vett – mű minden egyes mozzanatát tekintve valóságúen reprezentálja mindazon elképzeléseket, amelyekről egyedül a szerző adhatna realiztikus képet? Nem beszélve arról, hogy számos ilyen elképzelés további hosszas gondolkodás, s persze az annyira emlékeztető szakmai vagy egyszerűen személyes eszmecserék során ölthetett volna határozottabb formát – amely beszélgetések hiánya pótolhatatlan veszteséget jelent mindazok számára, akik ezeknek valamikor is részesei lehettek.” (Tardos 2010: 146)

Az MTA TK Politikatudományi intézet és a GfK „körtéje”

A BBC kutatás rendkívül kritikus fogadtatásától, illetve a felfedett hiányosságoktól függetlenül hazánkban is készült egy – a BBC sémáján alapuló – kutatás. A továbbiakban ezt mutatjuk be.

A kutatást, amely az Osztálylétszám 2014 nevet kapta, a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpontjának Politikatudományi Intézete és GfK Piackutató Intézet közösen végezte. A vizsgálati adatbázisnak 13.560 online kérdőív és 1.000 fős személyes megkérdezés az alapja, az utóbbi reprezentatív minta volt.³⁰

Ennek a kutatásnak az a jellegzetessége, hogy a résztvevők gazdasági, kulturális és kapcsolati tőkéjét igyekezett felmérni, mert ezzel – véleményük szerint – a társadalmi pozíciók hatásosabban vizsgálhatók. A gazdasági tőkét (a GBCS-hez hasonlóan) a rendszeres havi jövedelemmel, az ingatlan tulajdonlással és a megtakarítások nagyságával határozták meg. Egyetlen – bár lényeges – különbség, hogy a magyar kutatók vizsgálták az adósságokat is. Kulturális tőkén a magas kultúra, illetve az újkultúra fogyasztását értették. A kapcsolati tőkét pedig egyrészt az ismerősök száma, másrészt ezen ismerősök társadalmi helyzete alapján operacionalizálták.

A felmérés eredménye nyomán a kutatók szerint kijelenthető, hogy – az ezredfordulón megfogalmazott várakozások ellenére – nem következett be társadalmunkban a várt „közép-

³⁰ Ezzel kapcsolatban Feleky Gábor (2014) egyik cikkében megkérdőjelezte, hogyan lehet „vegyíteni” a reprezentatív és a nem reprezentatív adatokat.

osztályosodási” folyamat. A kilencvenes évek végén ugyanis a társadalomtudósok azt prognosztizálták, hogy „túljutva a rendszerváltás sokkján”, megerősödik majd a középosztály. Ez nem következett be, aminek okait vizsgálva többen jutottak arra a megállapításra, hogy elsősorban az iskolázottságbeli hiányosságok, illetve a korábbi kis- és középvállalkozói rétegek hiánya okozza. Ehhez kapcsolódóan a következőket állapította meg Tóth István György: „A privatizációs változás (nálunk volt Közép-Kelet-Európa legbrutálisabb csődtörvénye) sokszerűen tisztította ki a munkaerőpiacot, de másfelől egy nagy réteget ki is szorított a munkaerőpiacról. Az akkori politikák pedig – szerintem tévesen – nem arra építettek, hogy ezek az emberek minél előbb visszakerüljenek a munkaerőpiacra, hanem arra, hogy őket valahogy meg kell védeni. Ezért a jóléti rendszerek igyekeztek ezt a réteget tehermentesíteni, ami ugyanakkor azzal a hatással is járt, hogy ezek az emberek egyre inkább kiestek a munkaerő-piaci gyakorlatból, egyre jobban berendezkedtek a munkaerő-piacon kívüli vagy a margóján lévő létre.”³¹

Bár Magyarország tíz éve tagja az Európai Uniónak, és súlyos milliárdok érkeztek a területi hátrányok felszámolására, az országot továbbra is súlyos területi egyenlőtlenség jellemzi. Drámai, hogy gyakorlatilag lehetetlen alulról felfelé kerülni, arra „nem vezetnek utak”. A korábban is tapasztalt területi különbségek felerősödni látszanak, ahogy a kutatók fogalmaznak: „óriási a szakadék a fővárosi-nagyvárosi és a kisvárosi-falusi lakóhelyek között”.

A kutatók arra a végső megállapításra jutottak, hogy a magyar társadalom szerkezetét tekintve „körte alakú”, olyan körte, amelynek vékony a nyaka, lent ki is szélesedik, és a legalja pedig elválk a gyümölcs testétől. A levele viszont pici, és szinte nem is érintkezik a körtével. (6. ábra)

A kutatók így írják le az egyes osztályokat:³²

Az elit – a pici és elváló levél (2 százalék, legfeljebb 200.000 ember). Az ide tartozók gazdagok és a magas a „kulturális fogyasztásuk”, ugyanakkor kapcsolati szempontból zárt csoportot alkotnak. Körükben a felsőfokú végzettségűek és a budapestiek aránya kiemelkedően magas, mivel már szüleik is hasonló társadalmi körülmények között éltek, a státuszuk „örökletesnek” tekinthető.

A felső közép (10,5 százalék, szűk egymillió ember). Magasan képzettek, a gazdasági, kulturális és kapcsolati tőke terén egyaránt jó eredményeket mutatnak. Nagyvárosokban vagy a fővárosban élnek, sok embert ismernek, és kapcsolataik jól támogatják őket a céljaik elérésében. Rendszeres színházlátogatók, sok szabadidejük van, amelyet igyekeznek okosan felhasználni, sportolnak, aktív közösségi életet élnek.

A feltörekvő fiatalok (6 százalék, mintegy félmillió ember). Olyan fiatalok, akik jelenleg főleg még szüleik pénzügyi lehetőségei szerint élnek és fogyasztanak, de tudásuk, saját és szüleik kapcsolatai révén még „bármilyen lehet belőlük”, sokféle lehetőség kihasználására nyílat módjuk. Az összes társadalmi csoport közül ők lehetnek az „újtóke” legteljesebb kiaknázói: a tudásmenedzsment, az információkezelés vagy a személyes kapcsolatok működtetésében vannak a „benefitjeik”. A csoport egy részét középkorúak alkotják, akik fiatalos attitűddel rendelkeznek.

A vidéki értelmiség (7 százalék, 600.000–700.000 ember). A vidéki értelmiség számára mindaz, ami a felsőbb társadalmi osztályoknak megvan, többé-kevésbé rendelkezésre áll, de

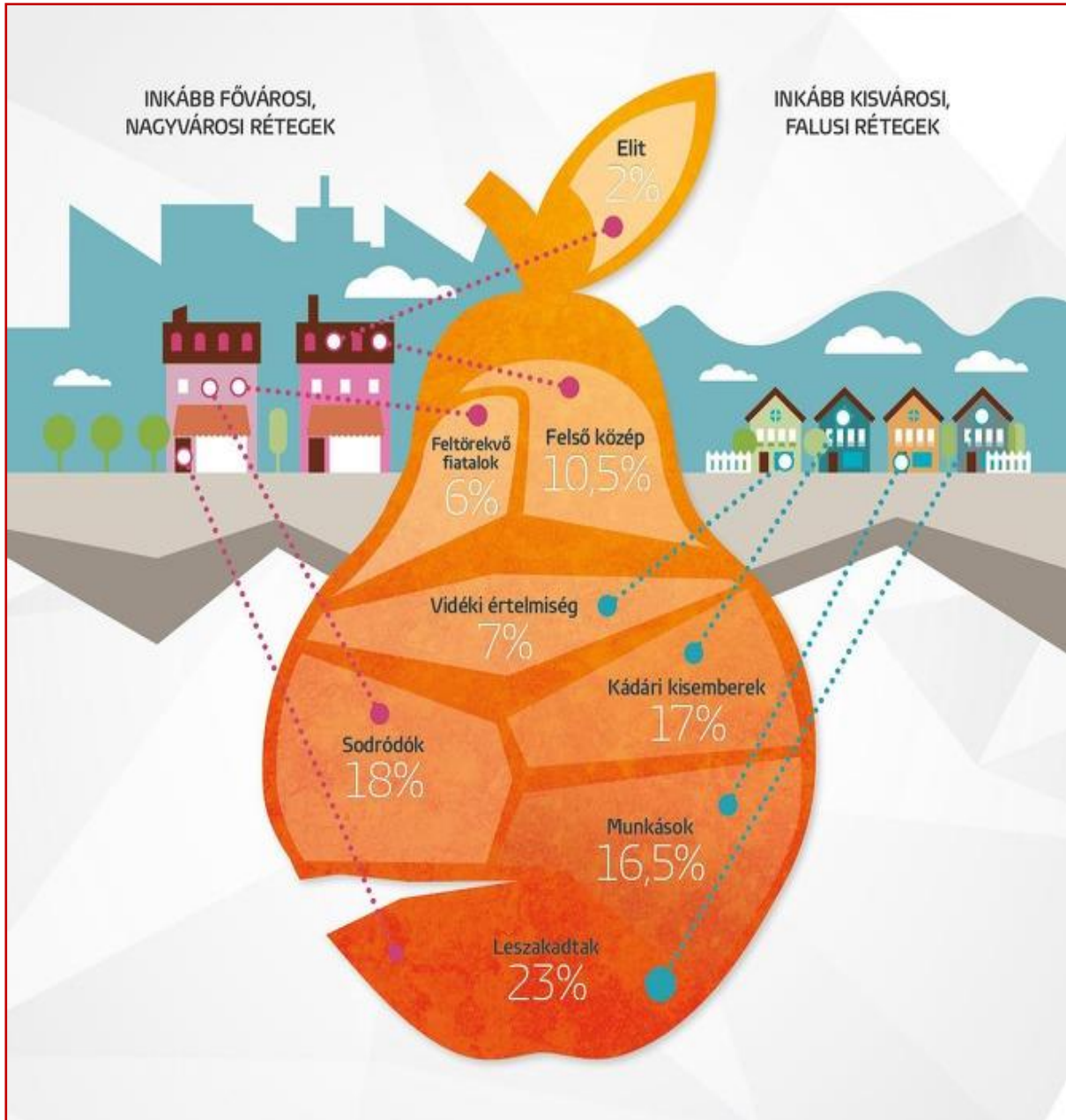
³¹ NAPI HU: „Ezért szakadt szét Magyarország – a saját csapdánkba estünk.” 2014. április 27. (Tóth István György) Interneten: http://www.napi.hu/magyar_gazdasag/ezert_szakadt_szet_magyarorszag_a_sajat_csapdankba_estunk.580281.html (Letöltés ideje: 2014. 05. 16.)

³² Lásd a GfK 2014. június 12-ikei „Sajtótájékoztatójában”. Interneten: <http://www.gfk.com/hu/news-and-events/press-room/press-releases/lapok/osztalyletszam-2014-magyarorszagon-nincs-igazi-kozeposztaly.aspx> (Letöltés ideje: 2014. 06. 14.)

mindenből valamivel kevesebb jut neki. Kisvárosi tanárok, orvosok, helyi közéleti szereplők tartoznak ide, akik „mindenkit ismernek” egy adott körön belül. Átlagos, de biztonságos jövedelmük van, járnak nyaralni, magas a kultúra iránti igényük, többnyire állami alkalmazottak vagy vállalkozóként igyekeznek boldogulni.

6. ábra

Az MTA TK és a GfK „Osztálytérképe”

(Forrás: Róbert Péter 2014: 7. dia)

A kádári kisember (17 százalék, mintegy másfélmillió ember). Ő az, aki csak „éldegél”, „túlél”. Nehezen, de kijön a jövedelméből, nyaralni nem jár, alig beszél idegen nyelvet, gyakrabban állami munkahelyen dolgozik, ahol irodai foglalkozást űz. Főleg kisebb települések lakója.

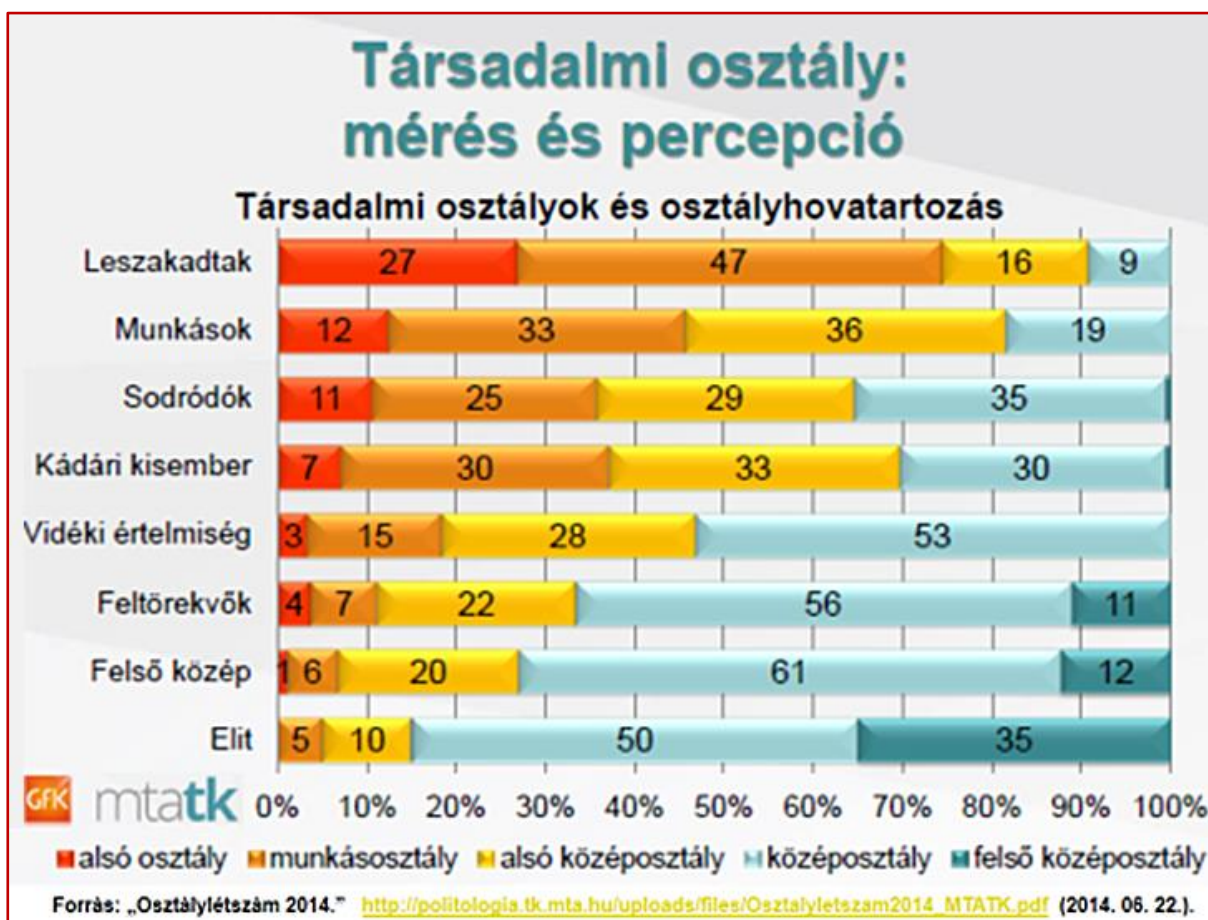
A sodródók (18 százalék, 1,6–1,7 millió ember). E fiatalok szülei zömében a középosztályba tartoznak. Valamivel képzetlenebbek, mint a másik, a „feltörekvő fiatalok” csoportja, a kapcsolati tőkéjük meglehetősen hiányos, alig kötődnek a magas kultúrához, inkább az „újkultúra” hívei. A réteg fiataljainak egy jelentős része posztadoleszcens, nem lép ki a „mamahotel” viszonylagos biztonságából.

A munkások (16,5 százalék, mintegy másfélmillió ember). A réteg tagjainak a kötődései meglehetősen „alacsony presztízsiűek”. Nagyon kevés kapcsolatot ápolnak, leginkább „otthon tévéznek”. Kulturális fogyasztásuk ennek következtében alacsony, amelyben közrejátszik kedvezőtlen jövedelmi helyzetük is. A munkások jószerével csak abban különböznek a „leszakadóktól”, hogy van munkahelyük, de ha azt is elveszítik, könnyen lecsúszhatnak, mert nincsenek „biztonságot nyújtó anyagi tartalékaik”.

A leszakadtak (23 százalék, bő kétmillió ember). A magyar társadalom legnagyobb osztálya. Hasonlóan a „munkásokhoz” nekik is kedvezőtlen a jövedelmi, a vagyoni helyzetük, „kapcsolatok tekintetében is szegények”, kultúrafogyasztásról esetükben sem beszélhetünk. Körükben kiemelkedően magas a szakképzetlenek aránya, csak esetlegesen végeznek munkát, akkor is bizonytalan, alacsony jövedelmet biztosító, képzettséget nem igénylő fizikai vagy mezőgazdasági tevékenységet. Mintegy „örökölték a helyzetüket”: szülei is hasonló rétegbe tartoztak. Ahogy a kutatók fogalmaznak: „tehát a legalsó réteg újratermeli önmagát”.

7. ábra

Társadalmi osztály: mérés és percepció

(Forrás: Róbert Péter 2014: 9. dia)

Ami – véleményünk szerint – az egyik legnagyobb kérdése e kutatás eredményeinek és azok értelmezésének, az a „gyenge osztálytudat”! Mint a 7 ábráról is leolvasható, a válaszadók önbesorolása nagyon sok esetben eltér a kutatók mérései által kijelölt társadalmi helyzetüktől. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a megkérdezettek kevesebb, mint fele (42 százalékuk) sorolta be egyáltalán magát legalább egy osztályba, akkor felvetődik a kérdés: mennyiben releváns a kutatók „osztálytérképe”?

El kell ismernünk ugyanakkor, hogy a társadalomkutató a legtöbb esetben nem szembeesíti az eredményeit az érintettek önmagukról alkotott elképzeléseivel. Ez azonban nem ment fel bennünket az alól a felelősség alól, hogy alaposabb vizsgálatok tárgyává tegyük azt a jelenséget, amikor a valóság és annak tükörképe nagyon eltér egymástól.

Lezárás helyett

A fentiekben részletesebben is kifejtettük a BBC GBCS osztálymodelljével kapcsolatos fenntartásainkat, idéztük a kutatók eredményeihez kapcsolódó kritikai megjegyzéseket és külön elemeztük Angelusz Róbert elméleti kritikáit, javaslatait a bourdieu-i tőke-elmélettel kapcsolatban, amelyre ez a kutatás is messzemenően támaszkodik.

Természetesen mi is szívesen vesszük, ha – Savage és munkatársai szavaival élve – előkerülnek a szociológusok „intellektuális silóiból” a társadalom tagolódásával kapcsolatos elképzelések és külön örömeinkre szolgál, hogy ha ezek a viták az érintettek (kutatók és válaszadók) minél szélesebb körének bevonásával zajlik. Éppen ezért üdvözljük mind a BBC GBCS, mind pedig az MTA TK és a GfK kutatóinak ebbéli igyekezetét, amely eleddig soha nem látott nyilvánosságot eredményezett. Miközben elismerjük eddigi eredményeiket, úgy véljük, nem szabad ennyivel beérni!

Itt idézzük – fenti gondolatainkhoz kapcsolódóan – a magyar „Körte” kutatóinak nyilatkozatát, amelyet az ORIGO munkatársainak tettek:

„A kutatócsoport is elismeri, hogy a felmérés nem ad tökéletes képet a társadalomról, de ehhez hasonló kaliberű kutatás jó pár éve nem készült itthon. Számunkra meglepő például a felső középosztály magas részaránya, és feltűnő az is, hogy a munkásokat nem rétegezi további csoportokra. Érdekes lenne ismerni a jövedelmeket, illetve a csoportokon belüli pontos korösszetételt is. Az adatok tudományos feldolgozása még zajlik, a felmérés pontos eredményeit később közlik majd.”³³

Várjuk – és reméljük – tehát a folytatást!

³³ ORIGO: „Nem találják a középosztályt a magyar társadalom új térképén” Interneten: <http://m.origo.hu/itthon/20140612-magyar-tarsadalom-felmeres-osztalyletszam-2014.html> (Letöltés ideje: 2014. 08. 02.)

Melléklet

	% GfK	% GBCS	Description
Elite	6	22	Very high economic capital (especially savings), high social capital, very high highbrow cultural capital
Established middle class	25	43	High economic capital, high status of mean contacts, high highbrow and emerging cultural capital
Technical middle class	6	10	High economic capital, very high mean social contacts, but relatively few contacts reported, moderate cultural capital
New affluent workers	15	6	Moderately good economic capital, moderately poor mean score of social contacts, though high range, moderate highbrow but good emerging cultural capital
Traditional working class	14	2	Moderately poor economic capital, though with reasonable house price, few social contacts, low highbrow and emerging cultural capital
Emergent service workers	19	17	Moderately poor economic capital, though with reasonable household income, moderate social contacts, high emerging (but low highbrow) cultural capital
Precariat	15	<1	Poor economic capital, and the lowest scores on every other criterion

Forrás: Savage et al. 2013: 12.

Irodalom

ADÓZÓNA HU *Lecsúszni könnyű: szegények és adósok Magyarországon*. 2014. 06. 12. Interneten: http://adozona.hu/altalanos/Lecsuszni_konnyu_szegenyek_es_adosok_Magyar_J5PK2O (Letöltés ideje: 2014. 06. 16.)

Andorka Rudolf (2006) *Bevezetés a szociológiába*. Budapest, Osiris Kiadó.

Angelusz Róbert – Fábíán Zoltán – Tardos Róbert (2004) *Digitális egyenlőtlenségek és az info-kommunikációs eszközhasználat válfajai*. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (2004szerk.) *Társadalmi riport 2004*. Budapest, TÁRKI. 309–331.

Angelusz Róbert – Tardos Róbert (1987) Kulturális-kommunikációs rétegződés. *Szociológia*, 1987/1. 209–231.

Angelusz Róbert – Tardos Róbert (1991) Kulturális-interakciós rétegződés. In: Angelusz Róbert – Tardos Róbert (1991 szerk.) *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest, ELTE Szociológiai Intézet és Magyar Közvélemény-kutató Intézet. 9–32.

- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (1998) A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (1998 szerk.) *Társadalmi riport 1998*. Budapest, TÁRKI. 237–256.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (1998) Középrétegesedés és polgárosodás – fogalmi dilemmák. *Szociológiai Szemle* 1998/4. 153–165.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2005szerk.) *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány.
- Angelusz Róbert (2000) Rétegződés és láthatóság. In: Angelusz Róbert (2000) *A láthatóság görbetükrői*. Budapest, Új mandátum Könyvkiadó. 39–58.
- Angelusz Róbert (2010) Tőke vagy erőforrás? Adalékok a társadalmi tőke elméletéhez. *Szociológiai Szemle*, 2010/3. 147–166.
- Angelusz Róbert (2004 szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Bakai Borbála (2014) *Egy rossz körte a magyar társadalom*. NETWORK TM HU 2014. 06. 13. Interneten: <http://nyugdijas.network.hu/blog/nyugdijas-klub-hirei/egy-rossz-korte-a-magyar-tarsadalom> (Letöltés ideje: 2014. 06. 20.)
- Beck, Ulrich (2004 [1983]) Túl renden és osztályon? In: Angelusz Róbert (2004 szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 332–356.
- Blau, Peter Michael (1976): *Approaches to the Study of Social Structure*. London, Open Books.
- Blau, Peter Michael (2004 [1973]) Egyenlőtlenség és heterogenitás. In: Angelusz Róbert (2004 szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 277–294.
- Bourdieu, Pierre (2004 [1983]) Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz Róbert (2004 szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 122–136.
- Bradley, Harriet (2014) Class Descriptors or Class Relations? Thoughts Towards a Critique of Savage et al. In: *Sociology*, June 2014; 48/3. 429–436. Interneten: <http://soc.sagepub.com/content/early/2014/06/06/0038038514536635.full.pdf> (Letöltés ideje: 2014. 08. 02.)
- Dahrendorf, Ralf (2004 [1957]) Az osztálytársadalom modellje Kar Marxnál. In: Angelusz Róbert (2004 szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 108–121.
- Davis, Kinsley – Moore, Wilbert Ellis (2004 [1945]) A rétegződés néhány elve. In: Angelusz Róbert (2004 szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 12–22.
- Diószegi-Horváth Nóra (2014) A középosztály a levesbe megy. *Vasárnapi Hírek* 2014. 06. 22. Interneten: <http://www.vasarnapihirek.hu/fokusz/a-kozeposztaly-a-levesbe-megy> (Letöltés ideje: 2014. 06. 23.)
- Dorling, Danny (2014) Thinking about Class. *Sociology* June 2014; 48/3. 452–462. Interneten: <http://soc.sagepub.com/content/48/3/452.full.pdf+html> (Letöltés ideje: 2014. 08. 02.) http://www.dannydorling.org/wp-content/files/dannydorling_publication_id4074.pdf

- Erikson, Robert – Goldhorpe, John Harry (1987) Commonality and variation in social fluidity in industrial nations. *European Sociological Review*, 1987/ 3. 54–77.
- Feleky Gábor (2014) *Középosztály: megszűnik, vagy ki sem alakult?* Interneten: http://www.delmagyar.hu/szeged_hirek/kozeposztaly_megszunik_vagy_ki_sem_alakult/2390647/ (Letöltés ideje: 2014. 07. 24.)
- Gábor Kálmán – Kabai Imre – Matiscsák Attila (2003) *Információs társadalom és az ifjúság*. Szeged, Belvedere Kiadó.
- Gábor Kálmán (1992 szerk.) *Civilizációs korszakváltás és ifjúság. A kelet- és nyugat-európai ifjúság kulturális mintái*. Szeged, Belvedere Kiadó.
- GFK HU (2014) *Osztálylétszám 2014. Magyarországon nincs igazi középosztály*. Sajtóközlemény 2014. 06. 12. Interneten: <http://www.gfk.com/hu/news-and-events/press-room/press-releases/lapok/osztalyletszam-2014-magyarorszagon-nincs-igazi-kozeposztaly.aspx> (Letöltés ideje: 2014. 06. 14.)
- Goldthorpe, John Harry (2000) *On Sociology*. Oxford, Oxford University Press.
- Goldthorpe, John Harry – Marshall, Gordon (1992) The promising future of class analysis. *Sociology*, 26/3. 381–400.
- Great British Class Survey. (From Wikipedia, the free encyclopedia) Interneten: http://en.wikipedia.org/wiki/Great_British_Class_Survey (Letöltés ideje: 2014. 06. 14.)
- Grusky David B. – Weeden, Kim A. (2008) Are there social classes? An empirical test of the sociologist's favorite concept. In: Conley D – Lareau A (2008 szerk.) *Social Class: How Does it Work?* New York: Russell Sage Foundation. 65–89.
- HETEK HU *Osztálytalálkozó. A magyar társadalom 2014-ben*. 2014. 06. 20. Interneten: <http://www.hetek.hu/uzlet/201406/osztalytalalkozo> (Letöltés ideje: 2014. 06. 26.)
- HR Portál HU *Körte alakú a magyar társadalom*. 2014. 06. 16. Interneten: <http://www.hrportal.hu/c/korte-alaku-a-magyar-tarsadalom-20140616.html> (Letöltés ideje: 2014. 06. 18.)
- Hradil, Stefan (1995) Régi fogalmak és új struktúrák. Miliő-, szubkultúra- és életstílus-kutatás a 80-as években. In: Andorka Rudolf – Hradil, Stefan – Peschar, Jules L. (1995) *Társadalmi rétegződés*. Budapest, Aula Kiadó. 347–386.
- Kabai Imre (2004a) *A magyar fiatalok életútjának, életeseeményeinek empirikus vizsgálata. Módszertani megfontolások egy tagozódás-modell kialakításához*. Budapest, ELTE TáTK „PMK Füzetek” 1.
- Kabai Imre (2004b) *Társadalmi rétegződés és életeseemények*. Magyar Szociológiai Társaság Vándorgyűlése. Budapest, 2004. november. (Előadás)
- Kabai Imre (2005) Az individualizálódó reflexív társadalmi folyamatok empirikus vizsgálata: kísérlet egy új modell kialakítására. In: Tamás Pál – Tibori Tímea (2005 szerk.) *Nemzetfelfogások 2. Ifjúságpolitikák*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó – MTA SZKI. 108–148.
- Kabai Imre – Kovássy Katalin (2013) „RÉTEGZŐDÉSMODELL 2.0” 2. Egy új rétegződésmodell vázlatja. *Kultúra és Közösség 2013/III*. Budapest, MTA. 85–96. Interneten: http://www.kulturaeskozosseg.hu/pdf/2013/3/2013_3_08.pdf Letöltés ideje: 2014. 09. 23.
- Kolosi Tamás (1982) A strukturális viszonyok körvonalai. *Valóság*, 1982/11. 1–17.

- Kolosi Tamás (1984) *Státusz és réteg. Rétegződés-modell vizsgálat III.* Budapest, Társadalomtudományi Intézet.
- Kolosi Tamás (2000) *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete.* Budapest, Osiris Könyvkiadó.
- Lenski, Gerhard E. (2004 [1984]) A hatalom és privilégium. In: Angelusz Róbert (2004 szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 234–262.
- Marx, Karl (1867) *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie.* Hamburg, Verlag von Otto Meisner. Interneten: <https://archive.org/stream/KarlMarxDasKapitalpdf/KAPITAL1#page/n7/mode/2up> (Letöltés ideje: 2014. 06. 18.)
- MAS-EDU HU *Körte alakú a magyar társadalom.* 2014. 06. 18. Interneten: <http://mash-edu.com/hir/korte-alaku-magyar-tarsadalom> (Letöltés ideje: 2014. 06. 20.)
- Mills, Colin (2014) The Great British Class Fiasco: A Comment on Savage et al. *Sociology*, June 2014; 48/3. 437–444. Interneten: <http://soc.sagepub.com/content/48/3/437.full.pdf+html> (Letöltés ideje: 2014. 08. 02.)
- NAPI HU *Ijesztő adatok jöttek Magyarországról – szétszakadt az ország.* 2014. 06. 12. Interneten: http://www.napi.hu/magyar_gazdasag/ijeszto_adatok_jottek_magyarorszagrol_szetszakadt_az_oroszag.582600.html (Letöltés ideje: 2014. 06. 16.)
- Ónody Molnár Nóra (2014) Egy rossz körte a magyar társadalom. *Népszabadság*, 2014. 06. 13. Interneten: NOL HU <http://nol.hu/belfold/gyengulo-kozeosztaly-1467843> (Letöltés ideje: 2014. 06. 14.)
- ORIGO *„Nem találják a középosztályt a magyar társadalom új térképén”* Interneten: <http://www.origo.hu/itthon/20140612-magyar-tarsadalom-felmeres-osztalyletszam-2014.html> (Letöltés ideje: 2014. 08. 02.)
- Petneházi Attila (2014) A magyar körte. *Hajdú Online* 2014. 06. 23. Interneten: <http://www.haon.hu/jegyzet-a-magyar-korte/2582518> (Letöltés ideje: 2014. 06. 25.)
- Piketty, Thomas (2014) *Capital in the Twenty First Century.* Boston, MA: Harvard University Press.
- Róbert Péter (2014) *Osztálylétszám 2014.* Budapest, MTA TK Politikatudományi Intézet, 2014. június 12. (Prezentáció) Interneten: http://politologia.tk.mta.hu/uploads/files/Osztalyletszam2014_MTATK.pdf (Letöltés ideje: 2014. 08. 02.) <http://politologia.tk.mta.hu/hirek/2014/06/osztalyletszam-a-magyar-tarsadalom-szerkezet> (Letöltés ideje: 2014. 08. 02.)
- Rollock, Nicola (2014) Race, Class and ‘The Harmony of Dispositions’. *Sociology*, June 2014; 48/3. 445–451. Interneten: <http://soc.sagepub.com/content/48/3/445.full.pdf+html> (Letöltés ideje: 2014. 08. 02.)
- Savage, Mike et al. (2013) *A New Model of Social Class: Findings from the BBC's Great British Class. Survey Experiment.* Interneten: <http://soc.sagepub.com/content/early/2013/03/12/0038038513481128.full.pdf+html> (Letöltés ideje: 2014. 07. 16.)
- Savage, Mike et al. (2014) *On Social Class, Anno 2014.* Interneten: <http://soc.sagepub.com/content/early/2014/06/06/0038038514536635.full.pdf> (Letöltés ideje: 2014. 07. 22.)
- Sørensen, Alff B. (2000) Toward a sounder basis for class analysis. *American Journal of Sociology*, 105/6. 1523–1558.

- Tardos Róbert (2010) Szélgjegyzetek Angelusz Róbert posztumusz cikkéhez. *Szociológiai Szemle*, 2010/3. 144–146.
- The Great British class calculator: What class are you? Interneten: <http://www.bbc.com/news/magazine-22000973> (Letöltés ideje: 2014. 07. 16.)
- Tumin, Melvin M. (2004 [1953]) A rétegződés néhány elve. Kritikai elemzés. In: Angelusz Róbert (2004 szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 43–52.
- Wright, Erik Olin (2004 [1985]) Általános keresztmetszet az osztálystruktúra elemzéséhez. In: Angelusz Róbert (2004 szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 139–171.